

Wojciech Kowalski

ONZ A REINTEGRACJA NARODOWEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Półtora roku temu Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło rezolucję zatytułowaną „Zwrot lub restytucja dóbr kultury do krajów pochodzenia”¹. Wezwało w niej wszystkie właściwe podmioty, agencje, fundusze i programy systemu Narodów Zjednoczonych oraz innych stosownych organizacji do działania wspólnie z UNESCO i we współpracy z państwami członkowskimi w celu kontynuacji wysiłków podejmowanych na rzecz zwrotu lub restytucji dóbr kultury do krajów ich pochodzenia oraz do udzielania poparcia wszelkim takim wysiłkom². Wziąwszy pod uwagę delikatność tego tematu dla wielu krajów, można by sądzić, że dokument ten spotka się z dużym odzewem, czy to z protestami, czy też z poparciem. Nic takiego jednak nie miało miejsca. Była to już zresztą kolejna rezolucja, jaką Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło w tej sprawie. Pierwsza z długiej i konsekwentnej serii tych rezolucji pochodzi z 1973 roku i nosi tytuł „Restytucja dzieł sztuki do krajów, z których je wywłaszczono”³. Czytamy w niej, że Zgromadzenie Ogólne uznaje szybki i bezpłatny zwrot dzieł sztuki, zabytków, obiektów muzealnych oraz manuskryptów i dokumentów za przyczynek do wzmocnienia współpracy międzynarodowej i wynagrodzenia wyrządzonych szkód. W zakończeniu wskazuje kraje, które miały „dostęp do nich [dzieł sztuki] w wyniku okupacji kolonialnej lub wojennej”, jako na szczególnie zobowiązane w tym kontekście.

¹ Resolution adopted by the General Assembly 58/17: Return or Restitution of Cultural Property to the Countries of Origin. United Nations, A/RES/58/17 (3 December 2003).

² „The General Assembly, [...] 2. *Calls upon* all relevant bodies, agencies, funds and programmes of the United Nations system and relevant intergovernmental organizations to work in coordination with the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, within their mandates and in cooperation with Member States, in order to continue to address the issue of return or restitution of cultural property to the countries of origin and to provide appropriate support accordingly”.

³ Resolution 3187 (XXVIII). Restitution of Works of Art to Countries Victims of Expropriation (18 December 1973).

Jak widać, obydwie rezolucje, podobnie zresztą jak wszystkie inne z tej serii, sformułowane zostały bardzo dyplomatycznie, gdyż rzeczywiście odnoszą się do delikatnej i trudnej materii. Celem ich jest bowiem doprowadzenie do odwrócenia skutków przemieszczeń dóbr kultury, które dokonały się wiele lat przed ich uchwaleniem, a w momencie dokonywania nie zawsze były czynami nielegalnymi w świetle obowiązujących wówczas zwyczajów i norm prawnych. Tak było w każdym razie z wywozem dóbr kultury z kolonii do metropolii w XVIII i XIX wieku, co niejednokrotnie zupełnie pozbawiło dany lud czy naród dziedzictwa kulturowego. Zupełnie inaczej przedstawiała się kwestia rabunku wojennego, zakazanego prawnie jak się zgodnie przyjmuje w doktrynie co najmniej od czasów „Wielkiej Karty Restytucji” z 1815 roku⁴. Już te dwa przykłady wskazują na złożoność problemu, który choć trudny, nie przestaje być ważny i aktualny. Dziedzictwo kulturowe zawsze przecież było i pozostaje ważnym elementem tożsamości narodowej⁵. Dlatego też mimo upływu 30 lat od podjęcia tematu czyni się różne wysiłki mające na celu reintegrację narodowego dziedzictwa kulturowego. Ponieważ kwestia ta jest również bardzo ważna dla naszego kraju, warto przyjrzeć się im bliżej i zdać sobie sprawę, na jakim etapie zbliżania się do wyznaczonego celu znajduje się obecnie społeczność międzynarodowa.

Rozważania należy rozpocząć od powrotu do cytowanej już rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 1973 roku. Jej wnioskodawcami były przede wszystkim kraje afrykańskie, a ona sama była naturalną kontynuacją Deklaracji o Nadaniu Niepodległości Krajom i Ludom Kolonialnym⁶, przyjętej przez Zgromadzenie kilkanaście lat wcześniej w ramach wielkiego procesu likwidacji kolonializmu. Po uzyskaniu samodzielności i załatwieniu najważniejszych związanych z tym spraw kraje postkolonialne zaczęły upominać się o zwrot materialnych świadectw swojej historii i kultury wywiezionych do byłych metropolii. Przy tej okazji przedstawiono opinii publicznej niejeden drastyczny przykład skutków kolonializmu w omawianej dziedzinie. Między innymi Prezydent Mobutu przypominał, że wszystkie obrazy związane z kulturą Zairu w podstawowym albumie o tej kulturze opublikowanym w Europie znajdują się za granicą⁷. Przypomniano też np., że żaden z trzech najstarszych egzemplarzy kopii Koranu, które są niezwykle ważne w badaniach nad kulturą islamu, nie znajduje się w krajach islamskich, że na wyspach Pacyfiku praktycznie nie zachowały się jakiegokolwiek materialne ślady kultury Oceanii, gdyż wszystkie zabytki zostały wywiezione do innych krajów. Podobnie

⁴ Określenie S. E. Nahlika (*Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Wrocław-Kraków 1958, s. 150). Por. obszernie na temat restytucji W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego*, Katowice 1989 [wyd. 2: Katowice 1993]; idem, *Art Treasures and War. A Study on the Restitution of Looted Cultural Property, pursuant to Public International Law*, Leicester 1998; idem, *Restitution of Works of Art pursuant to Private and Public International Law*, Hague Academy of International Law, Recueil des cours, Vol. 288, Martinus Nijhoff, Dordrecht-Boston-London 2002.

⁵ O jego znaczeniu i roli w tym zakresie por. W. Kowalski, *Restitution of Works of Art...*, s. 17 *et seq.*; idem, *Nabywanie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Kraków 2004, s. 120 *et seq.*

⁶ Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, Resolution 1514 (XXX), (14 December 1960).

⁷ „All pictures used to illustrate aspects of our artistic heritage in the book entitled *L'art de l'Afrique noire au pays du fleuve Zaire*, all of them, I repeat, are of works now in other countries”, UNGA A/9199, s. 2.

w Nigerii nie ma ani jednego dawnego odlewu brązowego, typowego dla kultury królestwa Beninu, które znajdowało się na obecnym terytorium Nigerii. Przykłady można by mnożyć⁸.

Tak mocno postawiony problem wywołał zdecydowany opór wielu państw, szczególnie tych do których bezpośrednio odnosiła się rezolucja, określając je jako mające obowiązki w omawianej sprawie. Podniesiono jako główny argument, że wywożenie dóbr kultury z kolonii było wówczas zgodne zarówno z prawem międzynarodowym, jak i wewnętrznym⁹. Wysunięto nadto szereg argumentów o charakterze praktycznym i prawnym, starano się racjonalnie uzasadnić przyjętą przez państwa politykę *what we have we hold*¹⁰. Roszczenia byłych kolonii zyskały natomiast sympatię zainteresowanych problematyką ludzi związanych z nauką. Przykładem podniesionej w tych sferach argumentacji na rzecz zwrotu dziedzictwa jest opinia szwajcarskiego autora R. Fraoua. Rozszerzył on tradycyjnie negatywną ocenę grabieży wojennej w prawie międzynarodowym na wywozy dokonane w okresie kolonialnym i uznał je za równie bezprawne. Opinię tę wyraził jednoznacznie:

Nous assimilerons au transfert illicite toutes les dispersions de biens culturels résultant d'une domination ou d'une occupation étrangère. Peu importe que ces dispersions revêtent la forme d'un pillage manifeste ou de transactions en apparence légales et effectuées sans aucune contrainte. A notre avis, le déplacement de biens culturels d'un pays colonisé ou occupé devrait être considéré comme un fait internationalement illicite qui engagerait la responsabilité de l'ancien Etat colonisateur ou occupant¹¹.

Argumentację tę wzbogaciła następnie autorka specjalnej monografii na temat roli ONZ w tej sprawie, Niemka D. Schulze. Jej zdaniem dyskutowane żądania znajdują oparcie w międzynarodowym prawie deliktów, konieczności naprawienia krzywd wyrządzonych kolonializmem, oraz w konstrukcjach prawa międzynarodowego dotyczących sukcesji i rozwoju¹².

Inny autor rozważał nawet zastosowania w tym kontekście konstrukcji prawnej bezprawnego wzbogacenia, gdyby się okazało, że może być ona „considered so generally or even univesally accepted as to warrant the status of a general principle of law recognized by civilized nations”¹³.

Wyrażono wreszcie pogląd, który można sprowadzić do stwierdzenia, że przetrzymywanie zbiorów kolonialnych w dawnych metropoliach jest nielogiczne, ponieważ

⁸ Por. te i dalsze przykłady L. V. Prott, P. J. O'Keefe, *Law and the Cultural Heritage*, vol. 3, *Movement*, Butterworths, London-Edinburgh 1989, s. 838.

⁹ *Ibidem*, s. 832.

¹⁰ Analizują je szczegółowo, między innymi, L. V. Prott, P. J. O'Keefe *supra*, s. 838 *et seq.*; O. Okere, *International Regulation of the Return and Restitution of Cultural Property*, „Revue Hellénique de Droit International” 1987/1988, Vol. 40/41, s. 143 *et seq.*; T. Shaw, *supra*, s. 46-48. Problematyka prawna por. szczególnie R. Goy, *La retour et la restitution des biens culturels à leur pays d'origine en cas d'appropriation illégale*, „Revue Générale de Droit International Public” 1979, Tome 83, No. 3, s. 966 *et seq.*

¹¹ R. Fraoua, *Le trafic illicite des biens culturels et leur restitution*, Fribourg 1985, s. 170.

¹² D. Schultze, *Die Restitution von Kunstwerken: zur völkerrechtlichen Dimension der Restitutionsresolutionen der Generalversammlung der Vereinten Nationen*, Bremen 1983.

¹³ J. J. G. Sytauw, *The Protection of Cultural Heritage: A Heritage of Colonial Expansion*, „Yearbook of the A.A.A.” 1974, Vol. 44, s. 43.

we claim righteousness for having given such countries their independence, and for giving many of them financial aid, yet we cling to their cultural property as if the conditions of colonial times still obtained. [...] The territories have been handed back to the inhabitants, but many of their treasures not¹⁴.

Wyraźnie przychylne nastawienie gremiów opiniotwórczych nie wystarczyło jednak do przełamania oporu państw przechowujących kwestionowane zbiory, który skutkowało swoistym zawieszeniem całej sprawy nie tylko na forum ONZ, ale także i poza nim. Jedną z poważnych tego przyczyn były trudności polityczne wynikające z łącznego traktowania zagadnień kolonializmu i okupacji wojennej, a te w świetle prawa są zupełnie czymś innym. By zatem wybrnąć z tej niekorzystnej sytuacji postanowiono uciec się do pewnego zabiegu taktycznego i rozdzielić traktowaną dotychczas łącznie problematykę restytucji grabieży wojennej i powrotu dóbr kultury do dawnych kolonii. Proces ten opisali L. Prott i P. O'Keefe¹⁵. Jak piszą ci autorzy, „powrót” jako pojęcie autonomiczne w ramach prawa ochrony dóbr kultury wyodrębniło się w wyniku ograniczania zakresu znaczeniowego pojęcia restytucja. Początkowo bowiem termin restytucja, rozumiany tradycyjnie jako zwrot dóbr kultury wywiezionych podczas wojny i okupacji wojennej, używany był także w kontekście likwidacji skutków kolonializmu. Widać to wyraźnie w pierwszych dokumentach postulujących przywrócenie narodom wyzwalamym się spod dominacji kolonialnej wytworzonego przez nie dziedzictwa kulturowego, na przykład w cytowanej na początku niniejszego artykułu rezolucji Zgromadzenia Ogólnego z 1973 roku¹⁶. Dominacja kolonialna i okupacja wojenna traktowane były wówczas jednakowo, a zatem także dalsze rezolucje Zgromadzenia Ogólnego w tej sprawie konsekwentnie dotyczyły obydwu sytuacji¹⁷. Takie podejście mogło być zrozumiałe na etapie sygnalizacji zjawiska, ale z czasem zaczęło wyraźnie przeszkadzać i należało to zmienić.

Zapowiedzią wyraźnego usamodzielniania się pojęcia „powrotu” może być apel skierowany w 1978 r. do państw członkowskich UNESCO przez dyrektora generalnego tej organizacji. W dokumencie w ogóle nie występuje już słowo restytucja, a jego treść określa już sam tytuł: „A Plea for the Return of an Irreplaceable Cultural Heritage to Those Who Created It”¹⁸. Ostatecznego rozdzielenia analizowanych pojęć dokonano jeszcze tego samego roku na dwudziestej Konferencji Generalnej UNESCO, co znalazło swój formalny wyraz w jednoznacznie sformułowanej nazwie utworzonego komitetu. Brzmi ona: Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in Case of Illicit Appropriation. Wszelkie ewentualne wątpliwości usuwają

¹⁴ T. Shaw, *Whose Heritage?*, „Museum” 1986, Vol. 38, No. 1, s. 46.

¹⁵ L. V. Prott, P. J. O'Keefe, *op. cit.*, s. 831 *et seq.*

¹⁶ Na przykład w przyjętej w 1973 rezolucji Zgromadzenia Generalnego Narodów Zjednoczonych: Restitution of Works of Art to Countries Victims of Expropriation. A/Res/3187(XXVIII).

¹⁷ Por. na przykład Resolution 3391 (XXX), Restitution of Works of Art to Countries Victims of Expropriation (19 November 1975), czy pod tym samym tytułem Resolution 32/18 (11 November 1977).

¹⁸ W tekście Director-General wzywał „governments of the Organization's Member States to conclude bilateral agreements for the return of cultural property to the countries from which it has been taken”. Tekst apelu publikują między innymi L. V. Prott, P. J. O'Keefe, *op. cit.*, s. 820 i 821.

przygotowane w ramach prac komitetu Guidelines for the Use of the "Standard Form Concerning Request for Return or Restitution"¹⁹. W punkcie A.9 tego dokumentu wyjaśnia się, że:

The term "return" should apply to cases where objects left their countries of origin prior to the crystallization of national and international law on the protection of cultural property. Such transfers of ownership were often made from a colonized territory to the territory of the colonial power or from a territory under foreign occupation. In many cases, they were the result of an exchange, gift or sale and did not therefore infringe any laws existing at the time. In some cases, however, the legitimacy of the transfer can be questioned. Among the many variants of such a process is the removal of objects from a colonial territory by people who were not nationals of the colonial power. There may have also been cases of political or economic dependence which made it possible to effect transfers of ownership from one territory to another which would not be envisaged today.

Z przedstawionych dokumentów wynika, że w praktyce UNESCO pojęcie *return*, czyli „powrót” lub ewentualnie „zwrot” stosować się będzie do przypadków odzyskiwania dóbr kultury utraconych w okresie dominacji kolonialnej. Słowo „restytucja” zarezerwowane zostało natomiast do przypadków zwrotu jako konsekwencji grabieży wojennej. Analogiczne rozróżnienie znajdujemy także w ostatniej rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 2003 roku, która zatytułowana została: „Resolution 56/97. Return or Restitution of Cultural Property to the Countries of Origin”.

Opisany zabieg nie mógł, co naturalne, być równoznaczny z natychmiastowym sukcesem. Raczej należało liczyć się z długotrwałym procesem, polegającym między innymi na budowie nowej świadomości, sprzyjającej poszanowaniu dziedzictwa każdego kraju i narodu, co służyłoby również i odzyskiwaniu utraconych jego składników. Zgodnie z podziałem zadań między agendami ONZ sprawa została przekazana UNESCO, w ramach którego utworzony został wzmiankowany już wyżej specjalny Międzyrządowy Komitet ds. Popierania Zwrotu Dóbr Kultury do Krajów ich Pochodzenia i Restytucji w Przypadku Bezprawnego Zawłaszczenia²⁰. Zgodnie ze statutem składa się on z przedstawicieli 22 państw członków UNESCO, wybieranych z zachowaniem zrównoważonej reprezentacji geograficznej na okres między sesjami konferencji generalnej organizacji. Komitet ma charakter doradczy, a do jego zadań należy między innymi poszukiwanie sposobów i środków ułatwiania dwustronnych negocjacji zmierzających do zwrotu lub restytucji dóbr kultury, promowanie takich negocjacji w wymiarze wielostronnym, stymulowanie studiów mających na celu opracowanie koherentnych programów pozwalających na utworzenie kolekcji reprezentatywnych dla kultury krajów, których dziedzictwo zostało rozproszone, inicjowanie publicznych kampanii informacyjnych, wyjaśniających istotę problemu zwrotu i restytucji, a także inicjowanie nowych muzeów i wymiany dóbr kultury²¹. Działania Komitetu koncentrują się w praktyce na sesjach odbywanych co dwa lata od momentu ukonstytuowania się

¹⁹ CC-86/WS/3.

²⁰ Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in Case of Illicit Appropriation.

²¹ Art. 4, ust. 1-7 Statutu (last update 6 I 2003 r.).

w 1980 r.²² Obok zagadnień ogólniejszej natury przedmiotem obrad są także zwykłe pojedyncze sprawy o zwrot lub restytucję wniesione przez zainteresowane państwa. Już na pierwszej sesji²³ rozpoczęto rozpatrywanie kwestii roszczeń Grecji do tak zwanych marmurów Elgina, czyli rzeźb z ateńskiego Partenonu, które zostały sprowadzone do Anglii na początku XIX wieku i dzisiaj znajdują się w Muzeum Brytyjskim w Londynie. Sprawa ciągnęła się przez wszystkie sesje i dopiero ostatnio osiągnięto pewien postęp, a to w wyniku zmiany pryncypialnego stanowiska Grecji²⁴. Podczas kolejnych sesji Komitet rozpatrywał też roszczenia różnych państw o zwrot różnych obiektów, czasem całych kolekcji. Należy tu wspomnieć choćby o rzeźbie Afo-a-Kom, której zwrotu domagał się Kamerun²⁵, czy o niezwykle rzadkim bębnie rytualnym zwróconym przez Australię do Vanatu²⁶.

Ilustracją aktualnych prac Komitetu jest tematyka trzynastej sesji. Otrzymała się ona w Paryżu w dniach od 7 do 10 lutego br. Rozpatrywano między innymi sprawę roszczenia Grecji o zwrot rzeźb z Partenonu znajdujących się w Muzeum Brytyjskim oraz roszczenia Turcji o zwrot rzeźby Sfinksa z Bogazkoy znajdujących się w Niemczech²⁷. Omawiając działalność Komitetu, nie można pominąć problematyki restytucji dóbr kultury zrabowanych w czasie II wojny światowej, którą zajął się on na jedenastej sesji w 1999 roku. Powołano wówczas zespół ekspertów, który ma za zadanie przygotować zasady rozwiązywania konfliktów pojawiających się na tym tle. Podstawą prac było opracowanie L. V. Protta ogłoszone kilka lat wcześniej na konferencji w Nowym Jorku²⁸. W trakcie dwóch kilkudniowych spotkań opracowano projekt²⁹. Był on przedmiotem obrad dwóch ostatnich sesji Komitetu³⁰, a obecnie sprawie nadano bieg zgodnie z zasadami UNESCO.

Mówiąc o pracach UNESCO związanych z likwidacją skutków ostatniej wojny, należy dodać, że problematyka ta od kilku lat budzi zainteresowanie wielu różnych gremiów międzynarodowych. Podjęto nawet próby skonstruowania mechanizmu zwrotu zagrabionych wówczas dzieł sztuki, który ominąłby różne trudności prawne i inne, na jakie napotykają roszczenia w tym zakresie wysuwane ponad pół wieku po zakończeniu wojny³¹. Zadanie takie postawił sobie rząd USA,

²² Por. omówienie prac podjętych w czasie pięciu pierwszych sesji Komitetu: L. V. Prott, P. J. O'Keefe, *op. cit.*, s. 858 *et seq.*

²³ Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural..., First Session 1980, UNESCO Doc. CC-79/CONF.206/5.

²⁴ Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural..., Thirteenth Session 2005, UNESCO Doc. CLT-2005/CONF.202/2.

²⁵ L. V. Prott, J. P. O'Keefe, *op. cit.*, s. 856.

²⁶ *Ibidem*, s. 868.

²⁷ Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural..., Thirteenth Session 2005, UNESCO Doc. CLT-2005/CONF.202/2.

²⁸ L. V. Prott, *Principles for the Resolution of Disputes concerning Cultural Heritage Displaced during Second World War*, [w:] E. Simpson (ed.), *Spoils of War. World War II and its Aftermath: The loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property*, New York 1997, s. 225 *et seq.*

²⁹ Expert meeting on the Settlement of Disputes concerning Cultural Heritage Displaced during Second World War (Paris, 29-31 May 2000), CLT-2000/CONF/601/3. Autor niniejszego referatu był członkiem tego zespołu.

³⁰ CLT-2005/CONF/202/CLD.2.

³¹ Por. szerzej na ten temat W. Kowalski, *Restitution of Works of Art...*, s. 202 *et seq.*; idem, *Nabywanie własności dzieła sztuki od nieuprawnionego*, Kraków 2004, s. 172 *et seq.* Powyższe uwagi zostały oparte na tych rozważaniach.

a potem także Rada Europy i Parlament Europejski. W grudniu 1998 roku zaproszono do Waszyngtonu ponad 40 państw na konferencję na temat „Holocaust-Era Assets”. Podczas niej przedstawiono tak zwane „Zasady dotyczące dzieł sztuki skonfiskowanych przez Nazistów” (Principles on Nazi-Confiscated Art), które konferencja zaakceptowała jako nie wiążące zasady pomocne przy rozwiązywaniu spraw dotyczących tych dzieł sztuki³². Najkrócej rzecz ujmując³³, zakładają one podjęcie specjalnych działań przez odpowiednie władze poszczególnych krajów w celu stworzenia paralelnego systemu dwóch list: listy dzieł sztuki poszukiwanych przez poszkodowanych oraz listy dzieł zrabowanych, które trafiły do muzeów i obecnie znajdują się w ich zbiorach. W przypadku zidentyfikowania takich dzieł omawiany dokument zaleca podjęcie stosownych kroków w celu osiągnięcia „sprawiedliwego i słusznego rozwiązania (*just and fair solution*), przyjmując, że może być ono różne zależnie od okoliczności danego przypadku”, przy czym dotyczy to zarówno sytuacji, gdy osoba poszkodowana jest już znana, jak i takiej, gdy nie udało się jej ustalić³⁴. Pozostałe zasady mają umożliwić wykonanie tego zadania, między innymi poprzez ułatwienie dostępu do archiwów, prowadzenie prac badawczych, asygnowanie środków na prowadzenie tych prac, tworzenie odpowiednich komisji itp.

Jak łatwo zauważyć, propozycja poszukiwania *just and fair solution* oznacza zastosowanie w przypadku restytucji zasad moralnych, a nie przepisów prawa. Autorzy wyszli bowiem z założenia, że skorzystanie z drugiej drogi skutkować będzie najczęściej długimi i kosztownymi postępowaniami sądowymi, szczególnie trudnymi do wygrania w krajach, w których miejscowe prawo chroni silnie nabywcę w dobrej wierze lub stosuje termin przedawnienia liczony od momentu kradzieży³⁵.

Znacznie dalej w tym względzie poszła Rada Europy. Nie proponuje ona obchodzenia niewygodnych przepisów prawa cywilnego, ale zaleca ich zmianę, uchylenie lub co najmniej zawieszenie obowiązywania. Propozycje takie zawarte zostały w przyjętej przez Zgromadzenie Parlamentarne tej organizacji Rezolucji 1205 (1999) o Żydowskich Dobrach Kultury³⁶. Wzywa ona parlamenty państw członkowskich do przeprowadzenia niezbędnych zmian w obowiązującym, prawie zmierzających między innymi do uchylenia lub przedłużenia okresów przedawnienia, uchylenia ograniczeń wynikających z niezbywalności określonych dóbr kultury czy uchylenia zakazu wywozu za granicę, a także wyłączenia odpowiedzialności

³² Washington Conference on Holocaust-Era Assets. November 30 – December 3, 1998. Proceedings, Washington, Department of State Publication 10603, 1999, s. 971.

³³ Por. szersze omówienie tego dokumentu W. Kowalski, *Restitution of Works of Art...*, s. 202 *et seq.*

³⁴ „If pre-War owners of art that is found to have been confiscated by the Nazis and subsequently not restituted, or their heirs, can be identified, steps should be taken expeditiously to achieve a just and fair solution, recognizing this may vary according to the facts and circumstances surrounding a specific case” (zasada VIII). Podobne zalecenie co do dóbr należących do osób, których nie da się zidentyfikować zawiera zasada IX.

³⁵ Motywy przyświecające autorom zasad wyjaśnił zastępca Sekretarza Skarbu USA, pod którego auspicjami konferencja została zorganizowana, por. S. E. Eizenstat, *In Support of Principles on Nazi-Confiscated Art*, http://www.state.gov/www/policy_remarks/1998/981203_eizenstat_heac_art.html.

³⁶ Bliższa analiza tego dokumentu P. J. O’Keefe, *The Draft Resolution on Looted Jewish Cultural Property Produced by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, „Art, Antiquity and Law” 1999, Vol. 4, s. 313 *et seq.* Por. także Report on Jewish Cultural Property. Council of Europe. Parliamentary Assembly. Committee on Culture and Education. Doc. 8563.

osób opiekujących się zbiorami muzealnymi za naruszenie ich obowiązków³⁷. Zalecono w niej ponadto rozważenie możliwości udzielenia osobom zwracającym dzieła sztuki ochrony przed ewentualnymi dalszymi roszczeniami, rezygnacji lub rozluźnienia ochrony przed roszczeniami, jakiej udziela się właścicielom dzieł sztuki używanych na wystawy, a także spowodowanie wygaśnięcia praw własności nabytych na dziełach sztuki po ich rabunku³⁸.

Najnowsza inicjatywa w omawianym zakresie należy do Parlamentu Europejskiego, który, jak zapowiada dokument roboczy Komitetu ds. Prawnych i Rynku Wewnętrznego³⁹, zmierza do zbudowania „uniwersalnego modelu” rozwiązania problemu dóbr zrabowanych. Przedsięwzięte w tym celu przez Komitet prace przygotowawcze⁴⁰ doprowadziły do uchwalenia 17 grudnia 2003 r. specjalnej rezolucji⁴¹, w której Parlament wzywa Komisję Europejską, aby ta zbadała możliwość przedsięwzięcia odpowiednich kroków w celu między innymi ustalenia wspólnych zasad w zakresie oceny tytułów własności dóbr kultury, przedawnienia, dopuszczalnych dowodów, praw dotyczących przewozu przez granice itp. Zaleca się także stworzenie specjalnego mechanizmu rozpatrywania sporów, tak aby uniknąć procesów sądowych, a także powołanie specjalnej agencji koordynującej odnośne działania w skali europejskiej⁴².

³⁷ „It may be necessary to facilitate restitution by providing for legislative change with particular regard being paid to: (i) extending or removing statutory limitation periods; (ii) removing restrictions on alienability; (iii) providing immunity from actions for breach of duty on the part of those responsible for collections; (iv) waving export controls”. Punkt 13 Rezolucji.

³⁸ „Consideration should also be given to (i) providing guarantees for those returning looted Jewish cultural property against subsequent claims; (ii) relaxing or reversing antiseizure statutes which currently protect from court action works of art on loan; (iii) extinguishing later acquired title i.e. subsequent to the divestment”. Punkt 15 Rezolucji.

³⁹ European Parliament. Committee on Legal Affairs and the Internal Market. Working Document on a Legal Framework for Free Movement within the Internal Market of Goods whose Ownership is likely to be Contested. 17 September 2002. Rapporteur: Willy C. E. H. De Clercq. Doc. PE 319.705, DT/4777224EN.doc.

⁴⁰ Por. sprawozdanie: European Parliament. Committee on Legal Affairs and the Internal Market. Doc. PE/VI/OJ/03-06, oraz Motion for a European Parliament Resolution. European Parliament. Committee on Legal Affairs and the Internal Market. Working Document on a Legal Framework for Free Movement within the Internal Market of Goods whose Ownership is likely to be Contested. 26 November 2003. Rapporteur: Willy C. E. H. De Clercq, RR/514784 EN.

⁴¹ European Parliament Resolution A 5-04808/2003 on a Legal Framework for Free Movement within the Internal Market of Goods whose Ownership is likely to be Contested (2002/2114 (INI)).

⁴² Parlament Europejski: „4. Calls on the Commission, with due regard for Article 295 of the EC Treaty, to undertake a study by the end of 2004 on:

- establishing a common cataloguing system, to be used by both public entities and private collections of art to gather together data on the situation regarding looted cultural goods and the exact status of existing claims;
- developing common principles regarding access to public or private archives containing information on property identification and location and tying together existing databases of information about title to disputed properties;
- identifying common principles on how ownership or title is established, prescription, standards of proof and rights to export or import property which has been recovered;
- exploring possible dispute-resolution mechanisms that avoid lengthy and uncertain judicial procedures and take into account principles of fairness and equity;
- the value of creating a cross-border coordination administrative authority to deal with disputes on title to cultural goods;

5. Calls on the Member States and the accession States to make all necessary efforts to adopt measures to ensure the creation of mechanisms which favour the return of the property referred to in this resolution and to be mindful that the return to rightful claimants of art objects looted as part of crimes against humanity is a matter of general interest for the purposes of Article 1 of Protocol 1 to the European Convention of Human Rights; [...].”

Omówione dokumenty spotkały się z generalnie pozytywnym przyjęciem, aczkolwiek środki zastosowane w praktyce różnią się w zależności od kraju. Ich wachlarz obejmuje rozwiązania ustawowe oraz akcje podejmowane z inicjatywy własnej zainteresowanych muzeów, a także inicjatywy specjalne, jak na przykład sprzedaż tak zwanego zbioru z Mauerbach⁴³.

Po omówieniu wysiłków UNESCO w interesującej nas kwestii, a w szerszym kontekście ONZ na polu reintegracji narodowego dziedzictwa kulturowego można pokusić się o ich ocenę. Niewątpliwie odniosły one sukces w sferze uporządkowania instrumentów prawnych znajdujących zastosowanie w tej sferze. Jak wyjaśniono wyżej, początkowo używano tutaj jednego terminu restytucja, ale rozwój sytuacji doprowadził do wyodrębnienia się nowych kategorii roszczeń. Już dzisiaj do czynienia z trzema najważniejszymi takimi kategoriami, a mianowicie z tradycyjną restytucją, repatriacją (*repatriation*) oraz powrotem/zwrotem (*return*)⁴⁴.

Ponieważ jest to dorobek trwały ONZ warto powtórzyć i rozwinąć przywołane wyżej ustalenia. Otóż pierwsze z pojęć wykształciło się pierwotnie dla potrzeb likwidacji skutków rabunku wojennego. Aktualnie stosowane jest także w przypadku tak zwanej zwykłej kradzieży w czasach pokoju, ponieważ w obydwu sytuacjach mamy do czynienia ze złamaniem powszechnie uznawanej normy prawnej zakazującej czy to grabieży wojennej, czy też kradzieży. Celem restytucji jest zatem w każdym przypadku dążenie do możliwie pełnego przywrócenia stanu, jaki miał miejsce przed naruszeniem prawa.

Z szerokiego niegdyś pojęcia „restytucji” z czasem wykształciło się pojęcie „repatriacji”⁴⁵. Najogólniej rzecz ujmując, celem repatriacji jest ochrona integralności narodowego dziedzictwa kulturowego w warunkach cesji terytorialnej lub rozpadu państw wielonarodowych, przy czym głównym kryterium jest więc terytorialna danego elementu dziedzictwa. Repatriacja to obecnie kategoria w pełni autonomiczna, która nie powinna być łączona z innymi, pozornie podobnymi zagadnieniami międzynarodowego prawa ochrony dóbr kultury, na przykład z powrotem tych dóbr do krajów-byłych kolonii, czy restytucją w następstwie grabieży wojennej.

Ostatnią z wymienionych instytucji jest tak zwany „powrót” dobra kultury. Pod pojęciem tym rozumiane są roszczenia o zwrot dóbr kultury do krajów pochodzenia, przy czym krajami tymi mogą być albo były kolonie, albo też państwa, z których dokonano nielegalnego wywozu. Obydwa te przypadki oceniane są dzisiaj negatywnie, aczkolwiek dzielą je różnice w sferze ocen prawnych. Wynikają one z faktu zgodności, jak już wspomnieliśmy, z prawem wywozu z kolonii do metropolii w momencie jego dokonania oraz braku powszechnie akceptowanego zakazu eksportu dóbr kultury bez zezwolenia. W tej sytuacji praktyka międzynaro-

⁴³ Obszerne omówienie tej sprawy por. W. Kowalski, *Restitution of Works of Art...*, s. 203 *et seq.*, tamże dalsza literatura.

⁴⁴ Szczegółowe omówienie tych instytucji, ich powstania i różnic między nimi por. W. Kowalski, *Restitution of Works of Art...*, s. 28 *et seq.*

⁴⁵ Repatriacja została omówiona na tle historycznego rozwoju tej instytucji w studium W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, Warszawa 1998; por. także zaktualizowaną wersję tego opracowania: *Repatriation of Cultural Property following a Cession of Territory or Dissolution of Multinational States*, „Art, Antiquity and Law” 2001, Vol. 6, Issue 2, s. 139 *et seq.*, a także kolejną aktualizację opublikowaną w „Archeion” CVI, Warszawa 2003, s. 5 *et seq.*

dowa stara się wypracować specjalne metody postępowania, względnie regulacje, które określa się wspólną nazwą powrotu dóbr kultury.

Kontynuując ocenę podejmowanych działań, znacznie trudniej mówić o porównywalnym sukcesie ONZ na płaszczyźnie realnego powrotu i restytucji dóbr kultury. Organizacja sama nie prowadzi wprawdzie takiej bezpośredniej działalności, ale nie zdołała dotychczas doprowadzić do przyjęcia jakiegokolwiek dokumentu, który wyraźnie stymulowałby zachowania państw w tej materii. Gdy pominiemy pojedyncze umowy przewidujące zwrot pewnych zbiorów byłym koloniom zawierane zaraz po zakończeniu okresu kolonialnego, to późniejsze oparte są zwykle wyłącznie na dobrej woli aktualnego posiadacza danych obiektów lub zbiorów. Nie są one zresztą specjalną nowością i zdarzały się jeszcze w okresie przedwojennym. Pierwszym przykładem jest powrót zespołu obiektów wywiezionych w 1815 r. z Ceylonu do Wielkiej Brytanii. Zostały one przekazane już we wczesnych latach 30. XX w. do muzeum w Colombo⁴⁶. Jeżeli akty takie dokonywane są przez państwa, to motywem są na ogół dążenia do poprawy stosunków politycznych lub inne cele, na przykład gospodarcze. Przywołać tu możemy restytucję obelisku z Aksum, który wywieziony przez Włochy w 1935 roku z Etiopii znajduje się obecnie na placu Campagna w Rzymie. W 1997 roku zawarto umowę o jego zwrocie, ale jej realizacja wciąż napotyka różne przeszkody⁴⁷. Nie jest to przypadek odosobniony, gdyż kwestia zwrotu i restytucji nadal budzi sprzeciw w wielu środowiskach politycznych.

W tym kontekście warto przytoczyć oświadczenie dyrektorów osiemnastu muzeów o zasięgu światowym, którzy wyrazili swój sprzeciw wobec zwrotu obiektów znajdujących się od dawna w zbiorach ich muzeów. Stwierdzili oni, że:

The international museum community shares the conviction that illegal traffic in archaeological, artistic, and ethnic objects must be firmly discouraged. We should, however, recognize that objects acquired in earlier times must be viewed in the light of different sensitivities and values, reflective of that earlier era. The objects and monumental works that were installed decades and even centuries ago in museums throughout Europe and America were acquired under conditions that are not comparable with current ones.

Over time, objects so acquired – whether by purchase, gift, or partage – have become part of the museums that have cared for them, and by extension part of the heritage of the nations which house them. Today we are especially sensitive to the subject of a work's original context, but we should not lose sight of the fact that museums too provide a valid and valuable context for objects that were long ago displaced from their original source.

The universal admiration for ancient civilizations would not be so deeply established today were it not for the influence exercised by the artifacts of these cultures, widely available to an international public in major museums. Indeed, the sculpture of classical Greece, to take but one example, is an excellent illustration of this point and of the importance of public collecting. The centuries-long history of appreciation of Greek art began in antiquity, was renewed in Renaissance Italy, and subsequently spread through the rest of Europe and to the Americas. Its accession into the collections of

⁴⁶ J. Greenfield, *The Return of Cultural Treasures*, Cambridge 1995, s. 261, tam też dalsze przykłady. Por. również między innymi P. H. Prott, M. Amir Sutaarga, *Arrangements Concluded or in progress for the Return of Objects: the Netherlands-Indonesia*, „Museum” 1979, Vol. 31, No. 1, s. 38 *et seq.*; J. R. Specht, *The Australian Museum and the Return of artefacts to Pacific Island Countries*, „Museum” 1979, Vol. 34, s. 28 *et seq.*; R. de Peyer, *A Wellcome Case of Return*, „Museum” 1982, Vol. XXXIV, No. 3, s. 197 *et seq.*

⁴⁷ Information on the Progress Work of the Restitution of Aksum Obelisk. CLT-2005/CONF/202/CLD.2.

public museums throughout the world marked the significance of Greek sculpture for mankind as a whole and its enduring value for the contemporary world. Moreover, the distinctly Greek aesthetic of these works appears all the more strongly as the result of their being seen and studied in direct proximity to products of other great civilizations.

Calls to repatriate objects that have belonged to museum collections for many years have become an important issue for museums. Although each case has to be judged individually, we should acknowledge that museums serve not just the citizens of one nation but the people of every nation. Museums are agents in the development of culture, whose mission is to foster knowledge by a continuous process of reinterpretation. Each object contributes to that process. To narrow the focus of museums whose collections are diverse and multifaceted would therefore be a disservice to all visitors⁴⁸.

Z powyższego wynika, że w praktycznym wymiarze sprawa powrotu i restytucji odbywa się przede wszystkim poza forum ONZ, z reguły w ramach stosunków bilateralnych. Niewątpliwie jest ona bardzo trudna, ale stałe przypomnianie w kolejnych rezolucjach Zgromadzenia Ogólnego o potrzebie odniesienia się do niej powoduje⁴⁹, że nie znika z pola widzenia społeczności międzynarodowej przez co zawsze jest szansą jej załatwienia w bardziej sprzyjających okolicznościach. Należy nadto dodać, że Polska popiera te starania zarówno jeśli chodzi o ich restytucję, jak i zwrot⁵⁰. W pierwszym przypadku chodzi o dodatkowe wsparcie rokowań prowadzonych przez Polskę z Niemcami, Federacją Rosyjską i innymi państwami o odzyskanie zabytków ruchomych utraconych w związku z drugą wojną światową. W drugim zaś – o demonstrację poparcia dla starań byłych kolonii o odzyskanie dóbr kultury wywiezionych do metropolii, co wynika z wagi, jaką nasz kraj przywiązuje do ochrony narodowego dziedzictwa kulturowego wszystkich krajów.

⁴⁸ Declaration on the Importance and Value of Universal Museums. Signed by the Directors of: The Art Institute of Chicago, Bavarian State Museum, Munich (Alte Pinakothek, Neue Pinakothek), State Museums, Berlin, Cleveland Museum of Art, J. Paul Getty Museum, Los Angeles, Solomon R. Guggenheim Museum, New York, Los Angeles County Museum of Art, Louvre Museum, Paris, The Metropolitan Museum of Art, New York, The Museum of Fine Arts, Boston, The Museum of Modern Art, New York, Opificio delle Pietre Dure, Florence, Philadelphia Museum of Art, Prado Museum, Madrid, Rijksmuseum, Amsterdam, State Hermitage Museum, St. Petersburg, Thyssen-Bornemisza Museum, Madrid, Whitney Museum of American Art, New York, The British Museum, London. <http://www.thebritishmuseum.ac.uk/newsroom/current2003/universalmuseums.html>.

⁴⁹ Jak już wspomniano wyżej, Rezolucja z 2003 r. w swym zasadniczym punkcie wezwała wszystkie zainteresowane podmioty do współpracy z UNESCO oraz Państwami-Członkami ONZ: „[...] in order to continue to address the issue of return or restitution of cultural property to the countries of origin, and to provide appropriate support accordingly”. Resolution adopted by the General Assembly 58/17: Return or Restitution of Cultural Property to the Countries of Origin. United Nations, A/RES/58/17 (3 December 2003).

⁵⁰ Warto w tym miejscu wspomnieć, że Polska była jednym z krajów – sponsorów ostatniej rezolucji.